

II. PRACE DROBNE I MATERIAŁY

PIOTR ZBIGNIEW POMIANOWSKI (Warszawa)

Liczba rozwodów orzeczonych na ziemiach polskich na podstawie Kodeksu Napoleona

Celem niniejszego szkicu¹ jest oszacowanie liczby rozwodów ogłoszonych na ziemiach polskich na podstawie Kodeksu Napoleona w okresie stosowania jego regulacji w tym zakresie, tj. w Księstwie Warszawskim, Królestwie Polskim (do 1825 r.) i Rzeczypospolitej Krakowskiej (do 1852 r.²).

Przeprowadzone ostatnio badania archiwalne wskazują – wbrew pogładowi literatury³ – na stosunkowo szeroką skalę zjawiska. Kwerendą objęto różnorodne źródła. Największą liczbę rozwodów udało się potwierdzić na podstawie akt stanu cywilnego, które prowadzili w badanej epoce zarówno przełożeni parafii poszczególnych wyznań, jak i urzędnicy świeccy⁴. Księgi zawierające akta rozwodów czasem prowadzono osobno, a czasem wraz z małżeństwami lub zapowiedziami. Oprócz samych ksiąg wykorzystano także załączniki do akt stanu cywilnego (tzw. *allegata* lub *annexa*), czyli zbiory dokumentów, które osoby zainteresowane przekazywały rejestratorom, aby wykazać okoliczności mające zostać stwierdzone w akcie stanu cywilnego⁵. W przypadku akt małżeństw były to m.in. akty urodzenia, lub zastępujące je

---

¹ Artykuł powstał w ramach badań finansowanych przez Narodowe Centrum Nauki (numer rejestracyjny projektu: 2014/13/D/HS5/03408).

² Uregulowania rozwodowe Kodeksu Napoleona utrzymano w mocy przez kilka lat po wcieleniu Krakowa do Austrii.

³ Przegląd literatury: P. Pomianowski, *Z problematyki rozwodów w Księstwie Warszawskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” (CPH), 2013, t. 65, z. 2, przypis 3, s. 103.

⁴ Szerzej: P. Pomianowski, *Funkcjonowanie francuskiego modelu rejestracji stanu cywilnego w Polsce*, CPH 2015, t. 67, z. 1, s. 95-106.

⁵ Mowa o nich między innymi w art. 44 i 70 Kodeksu Napoleona; por. D. Dzierzynski, *Instrukcja dokładna o urzędnikach i aktach stanu cywilnego*, Warszawa 1813, s. 43-45.

„akty znania”⁶, oraz zezwolenia rodziców, a w przypadku wojskowych – także ich przełożonych. Z kolei gdy chodziło o rozwody, podstawowym załącznikiem był odpis wyroku rozwiązującego małżeństwo, przy czym nieraz wraz z nim składano też pisma procesowe, nierzadko bardzo liczne. Zatem niektóre zbiory *allegatów* dają znacznie pełniejszy obraz procesu rozwodowego niż akta sądowe⁷.

Oprócz akt stanu cywilnego kwerendą objęto spuścizny sądów państwowych i kościelnych oraz kancelarii notarialnych. Najistotniejsze okazały się księgi trybunałów cywilnych pierwszej instancji, które zachowały się w Kaliszu, Krakowie i Bydgoszczy⁸. Wśród zachowanych ksiąg wyróżnić można trzy serie, które oryginalnie nazywano rozmaicie. Spośród nich dla naszych badań mają znaczenie dwie: pierwszą nazywać będziemy *sumariuszami*, a drugą *sentencjonarzami*. Księgi pierwszego rodzaju w Kaliszu tytułowano *sumariuszami*⁹ lub *wyrokami redagowanymi*¹⁰, a w Krakowie *Księgami wyroków w sprawach cywilnych*. Zawierały one dane, które dziś na ogół odnotowuje się w protokołach rozpraw: informacje o obecności stron, wnioski stron, rozstrzygnięcia incydentalne i merytoryczne, zeznania świadków, a także – przeważnie jako wczepiane załączniki – sprawozdania przygotowywane przez sędziów sprawozdawców (tzw. relacje), stanowiska prokuratora, akta stanu cywilnego i inne dokumenty złożone przez strony do akt sprawy. *Sentencjonarze*¹¹ zaś – zgodnie z nazwą¹² – zawierały same rozstrzygnięcia zapadłe na danej rozprawie – tak incydentalne, jak i merytoryczne – bez załączników i stanowisk stron. Księgi tego rodzaju zwano też *protokołami audiencyjnymi*¹³ lub *aktami spraw cywilnych*¹⁴. Ponadto w Kaliszu prowadzono księgi tytułowane redakcjami wyroków. Były to omówienia zagadnień prawnych do rozstrzygnięcia w danej sprawie. Brak wśród nich sentencji wyroków. W Ka-

⁶ Art. 70 KN: Urzędnik stanu cywilnego każe sobie złożyć akt urodzenia każdego z przyszytych małżonków. Ten z małżonków, któryby był w niemożności pozyskania takowego, może go zastąpić *aktem znania*, wydanym przez sędziego pokoju miejsca jego urodzenia lub zamieszkania.

⁷ Szczególnie cenne są *allegata* warszawskie: dostarczają one wielu informacji na temat funkcjonowania stołecznego trybunału cywilnego pierwszej instancji, którego właściwa spuścizna została spalona przez Niemców podczas ostatniej wojny.

⁸ Sprawy rozwodowe bowiem w pierwszej instancji zawsze rozpatrywały trybunały cywilne pierwszej instancji.

⁹ Np. Archiwum Główne Akt Danych (AGAD), Trybunał cywilny kaliski 50 (tytuł na początku spisu spraw znajdujących się w tym tomie brzmi: *Sumaryusz znajdujących się w tym Voluminie redagowanych wyroków z IV kwartału...*).

¹⁰ Np. AGAD, Trybunał cywilny kaliski 13 (tytuł na okładce).

¹¹ AGAD, Trybunał cywilny kaliski 751. Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Trybunał Cywilny Departamentu Bydgoskiego w Bydgoszczy: 12, 14 i 14a.

¹² *Polski Słownik Archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1974, s. 76.

¹³ AGAD, Trybunał cywilny kaliski 730.

¹⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie: Archiwum Wolnego Miasta Krakowa; Akta cywilne trybunału I instancji Wolnego Miasta Krakowa: 1-56.

liszu *redakcje* i *sentencjonarze* były zapewne przygotowywane w trakcie rozpraw, a następnie na ich podstawie tworzono *sumariusze*. Tym niemniej ta seria nie jest istotna dla badań nad rozwodami, gdyż najstarsze zachowane księgi tego rodzaju pochodzą z okresu, gdy trybunał kaliski nie rozpoznawał już interesującej nas kategorii spraw.

W Księstwie liczba trybunałów cywilnych pierwszej instancji odpowiadała liczbie departamentów, w Królestwie zaś – liczbie województw. W skład każdego z trybunałów wchodziło przeważnie – poza prezesem – sześciu sędziów i trzech asesorów, zorganizowanych w dwa wydziały i rozpatrujących sprawy w kompletach trzyosobowych¹⁵. Dla ważności rozwodu nie wystarczało prawomocne orzeczenie sądowe – konieczne było jeszcze, aby właściwy urzędnik stanu cywilnego, powołując się na wyrok, ogłosił rozwód i spisał odpowiedni akt z tej czynności.

Kwerenda dowiodła, że sprawami rozwodowymi zajmowały się wszystkie (lub prawie wszystkie, jeśli uwzględnimy trybunał suwalski) trybunały cywilne pierwszej instancji. Poniżej wymienione zostaną w kolejności alfabetycznej miasta, gdzie pod reżimem Kodeksu Napoleona funkcjonowały sądy rozwodowe, oraz podane zostaną informacje o zawisłych tam sprawach dotyczących rozwiązania węzła małżeńskiego.

Bydgoszcz (1808-1815). Trybunał bydgoski stosował Kodeks Napoleona od daty jego wprowadzenia do Księstwa (1 maja 1808 roku) do czasu przywrócenia *Landrechtu* w Wielkim Księstwie Poznańskim (1 marca 1817 roku¹⁶). Po trybunale tym zachowały się księgi wyroków – niestety niekompletne¹⁷. Udało się na ich podstawie stwierdzić, że przed tym sądem zawisło co najmniej 17 spraw rozwodowych. W 10 orzeczono rozwód, w jednej odroczone wydanie ostatecznego rozstrzygnięcia na podstawie art. 259 Kodeksu Napoleona¹⁸, rozstrzygnięć 6 spraw zaś nie udało się ustalić¹⁹.

Kalisz (1808-1825). Trybunał kaliski to jedyny sąd, po którym zachował się komplet wyroków za cały okres stosowania Kodeksu Napoleona. Niestety, niektóre *sumariusze* nie są udostępniane ze względu na stan zachowania.

¹⁵ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, s. 246.

¹⁶ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach i M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 592.

¹⁷ P. Pomianowski, *Z problematyki...*, przypis 30, s. 109.

¹⁸ Art. 259 Kodeksu Napoleona: „Gdy skarga rozwodowa ma za podstawę gwałty, srogość, lub ciężkie obelgi, chociażby okazała się należycie uzasadnioną, Sędziowie będą mogli nie dopuścić bezpośrednio rozwodu. W tym przypadku, przed osądzeniem sprawy, upoważnią, żonę do opuszczenia męża, bez obowiązku przyjmowania go u siebie, o ile tego za stosowne nie uzna; i skazą męża na płacenie jej alimentów odpowiednich jego zamożności, jeżeli przychody żony nie wystarczają na zaspokojenie jej potrzeb”. Cytat za: S. Zawadzki, *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. 1, Warszawa 1860.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Trybunał Cywilny Departamentu Bydgoskiego w Bydgoszczy, jednostka nr 3, k. 29-30; 3, 33v.-35v.; 8, s. 91-94; 8, s. 168-171.

Szczęśliwie w takich sytuacjach można skorzystać z *sentencjonarzy*. W sumie Trybunał Cywilny Pierwszej Instancji Departamentu Kaliskiego rozpoznał na rozprawach 304 sprawy rozwodowe. W 164 przypadkach orzeczono rozwód, w 18 oddalono powództwo. Zatem spośród rozstrzygnięć merytorycznych ponad 90% to orzeczenia stanowiące rozwód. Nie udało się ustalić rozstrzygnięcia 99 spraw. Większości najprawdopodobniej nie zakończono rozstrzygnięciem merytorycznym wskutek braku zainteresowania strony powodowej kontynuowaniem postępowania. W dwóch sprawach wydano rozstrzygnięcia na podstawie art. 259²⁰ Kodeksu Napoleona, w ośmiu odrzucono skargę. W 13 sprawach wydano inne rozstrzygnięcia (na przykład na skutek ugody między małżonkami²¹).

Kielce (1818-1825). Trybunał w Kielcach stworzono dla tej części dawnego departamentu krakowskiego, która pozostała w Królestwie Polskim po odłączeniu Krakowa z okręgiem, oraz dla powiatu kieleckiego, który wyłączono z departamentu radomskiego²². Księgi wyroków trybunału nie przetrwały. Zachowały się natomiast akta rozwodów wydawane na podstawie orzeczeń tego sądu przez urzędników stanu cywilnego działających w Kielcach i w Pilicy. Prezydent Kielc ogłosił 16 rozwodów²³, a prezydent Pilicy jeden²⁴.

Kraków (1810-1852). Na obszarze Nowej Galicji trybunały cywilne pierwszej instancji zostały zaprowadzone – zgodnie z dekretem królewskim z 9 czerwca 1810 roku²⁵ – w połowie sierpnia tego roku. Nie zachowały się jednak wyroki trybunału krakowskiego z okresu Księstwa Warszawskiego, natomiast dekrety z okresu Rzeczypospolitej Krakowskiej dotrwały do naszych czasów w komplecie. Dysponujemy także aktami stanu cywilnego (w tym aktami ogłoszenia rozwodów), które były prowadzone osobno dla chrześcijan i dla Żydów.

W zachowanych aktach zawierających ogłoszenia rozwodów między chrześcijanami znalazły się 283 dokumenty rozwiązujące małżeństwa z lat 1810-1852. Jeśli podzielimy ten okres na cztery przedziały (pierwszy dziesięcioletni i trzy jedenastoletnie), to na pierwszy okres (1810-1819) przypad-

²⁰ Liczba ta obejmuje tylko sprawy, w których po wydaniu orzeczenia na podstawie art. 259 Kodeksu Napoleona nie kontynuowano procesu i nie wydano rozstrzygnięcia o rozwodzie lub oddaleniu skargi.

²¹ Archiwum Główne Akt Dawnych, zespół: Trybunał Cywilny Kaliski, 54, k. 84.

²² *Postanowienie namiestnika z 6 sierpnia 1816 r. przenoszące stolicę województwa krakowskiego z miasta Miechowa, z powodu niedogodności do miasta Kielc do dóbr narodowych należącego*, *Dziennik Praw*, t. 1, s. 429-430. Faktyczne przeniesienie władz wojewódzkich do Kielc miało miejsce w roku 1818; B. Markowski, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, Warszawa 1930, s. 20.

²³ Archiwum Państwowe w Kielcach, *Akta Urzędnika Stanu Cywilnego Powiatu Kieleckiego*, t. 1-6.

²⁴ Archiwum Państwowe w Katowicach, t. 72.

²⁵ *Dziennik Praw*, t. 2, s. 221.

na 142 rozwody (50,2% ogółu), na drugi (1820-1830) przypadnie 61 rozwodów (21,6% ogółu), na trzeci (1831-1841) – 53 rozwody (18,7% ogółu), a na czwarty (1842-1852) – 27 rozwodów (9,5% ogółu).

Początkową stosunkowo wysoką liczbę można wyjaśnić wprowadzeniem do porządku prawnego nowej instytucji, która umożliwiła rozwiązanie między innymi pewnej liczby małżeństw, których faktyczny rozpad nastąpił znacznie wcześniej oraz tym, że schyłek epoki napoleońskiej był na ziemiach polskich czasem bardzo niespokojnym, który przyczyniał się do rozpadu więzi międzyludzkich, w tym małżeńskich. Z kolei utrzymująca się w trzecim i w czwartym przedziale czasowym (1831-1852) tendencja spadkowa okazała się trudniejsza do wytłumaczenia; mogła wynikać choćby z bardziej restrykcyjnego podejścia sądów do skarg rozwodowych. W celu zweryfikowania tej hipotezy objęto kwerendą księgi wyroków krakowskiego trybunału cywilnego pierwszej instancji za lata 1844-1845²⁶. Wśród przejranych orzeczeń znalazło się kilka dotyczących spraw rozwodowych – w sumie trzech procesów. Jedna z tych spraw zakończyła się rozwodem, jedna separacją (na wniosek żony, mąż domagał się rozwodu), rozstrzygnięcia w trzeciej sprawie nie udało się ustalić. Wyniki te wskazują zatem na to, że spadek liczby ogłaszanych rozwodów wynikał raczej ze spadku liczby wnoszonych skarg, a nie z powodu bardziej restrykcyjnego podejścia sądu²⁷.

Akta żydowskie nie zostały dotąd uporządkowane, co niezwykle utrudnia kwerendę. W związku z tym na nasze potrzeby szacunki oprzemy na ustaleniach ks. Bronisława Fidelusa, z których wynika, że Żydzi stanowili około 8% powodów w sprawach małżeńskich²⁸. Na tej podstawie możemy wyliczyć²⁹, że w Krakowie ogłoszono około 307 rozwodów. Liczbę tę należy w okresie funkcjonowania Księstwa Warszawskiego odnosić do całego powiatu krakowskiego, a po Kongresie Wiedeńskim do Krakowa i jego okręgu³⁰.

²⁶ Archiwum Narodowe w Krakowie, Trybunał I Instancji Wolnego Miasta Krakowa (dalej: Tryb. Krak.), 246-256, 361-372, 426, 427-431, 433-434.

²⁷ Zaznaczyć należy, że spośród 34 ksiąg dotyczących okresu 1844-1845 dwie zaginęły.

²⁸ B. Fidelus, *Rozwód w orzecznictwie sądów Wolnego Miasta Krakowa w latach 1815-1833 na tle przepisów prawa małżeńskiego osobowego*, Kraków 1982 (maszynopis, praca doktorska, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego), s. 399 i 420-439.

²⁹ Przyjmijmy, że „x” to liczba rozwodów ogłoszonych w Krakowie. Zatem:

$$x = 283 + 8\% \text{ z } x$$

$$92\% \text{ z } x = 283$$

$$x = 283/0,92$$

$$x = 307,6$$

³⁰ Co prawda z tytułów ksiąg ogłoszeń rozwodów z okresu Wolnego Miasta można wnioskować, że dane dotyczą samego miasta, tym niemniej wobec okoliczności, iż w latach 1816-1833 krakowski urzędnik stanu cywilnego ogłosił 122 rozwody, a z opartych na aktach trybunalskich wyliczeń ks. B. Fidelusa wynika, iż trybunał wydał w tym okresie ponad 120 wyroków rozwodowych. Zatem należy wnosić, że na obszarze całego Wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu działał tylko jeden urzędnik stanu cywilnego ogłaszający rozwody.

Lublin (1810-1825). Spuścizna trybunału lubelskiego zachowała się jedynie szczątkowo i nie jest pomocna w udzieleniu odpowiedzi na zasadnicze pytanie, którego dotyczy niniejszy tekst. O 7 wyrokach rozwodowych tego trybunału wiemy jednak z akt urzędników stanu cywilnego z Zamościa (5 przypadków³¹) i Radzyna Podlaskiego (2 przypadki³²).

Łomża (1808-1825). Nie zachowały się także akta trybunału łomżyńskiego. Niemniej jednak o 7 rozwodach orzeczonych przez ten trybunał wiemy z ksiąg parafialnych łomżyńskich (3 przypadki)³³, grajewskich (jeden przypadek)³⁴ oraz z akt miejscowego sądu konsystorskiego (3 przypadki)³⁵.

Płock (1808-1825). O skali działalności trybunału płockiego świadczą 44 akta rozwodów wydane na podstawie orzeczeń tego sądu przez płockich urzędników stanu cywilnego³⁶.

Poznań (1808-1815). W przypadku Poznania dysponujemy odpisem wyroku rozwodowego, który zachował się w *allegatach* do warszawskich akt stanu cywilnego³⁷, oraz co najmniej 3 pismami procesowymi kierowanymi do tamtejszego sądu konsystorskiego, których autorzy powoływali się na wyroki rozwodowe trybunału cywilnego³⁸.

Radom (1810-1825). Udało się odnaleźć tylko jeden akt rozwodu oparty na rozstrzygnięciu trybunału radomskiego³⁹.

Siedlce (1810-1825). Dysponujemy informacjami o 4 wyrokach rozwodowych trybunału siedleckiego. Wzmianki o 3 zachowały się w aktach stanu cywilnego z Radzyna Podlaskiego⁴⁰, a o jednym w aktach konsystorza diecezji podlaskiej⁴¹.

³¹ Archiwum Państwowe w Lublinie, *Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Zamościu* (35/1954), t. 40: *Księga ogłoszenia rozwodów i dawania ślubów cywilnych*.

³² Archiwum Państwowe w Lublinie, *Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Radzynie*, t. 40 i 42.

³³ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Oddział w Łomży, *Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Łomży*, t. 58, akt nr 6 i 53; t. 60, akt nr 11.

³⁴ Archiwum Parafialne Parafii Rzymskokatolickiej pw. Trójcy Przenajświętszej w Grajewie, *Akta Zaślubienia Gminy Grajewskiej Powiatu Biebrzańskiego w Województwie Augustowskim na rok 1821*, akt nr 3.

³⁵ Archiwum Diecezjalne w Łomży, *Akta ogólne*, t. 5, k. 147; t. 400; t. 407.

³⁶ Archiwum Państwowe w Płocku, *Akta Stanu Cywilnego Gminy Płock 1808-1825*, t. 40, 47, 80 i 82.

³⁷ Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, *Akta Stanu Cywilnego Gminy Warszawskiej VI Cyrkułu*, t. 100, k. 8 i n.

³⁸ T. Walachowicz, *Kodeks Napoleona a kościelna dyscyplina małżeńska w dobie Księstwa Warszawskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1977, t. 24, z. 5, s. 140.

³⁹ Archiwum Państwowe w Radomiu, *Urząd Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Szydłowiec*, t. 10, s. 69.

⁴⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie, *Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Radzynie*, 40, s. 1-2; 42, s. 1-8.

⁴¹ Archiwum Diecezjalne w Siedlcach, *Akta Konsystorza Generalnego Diecezji Siedleckiej*, 7, k. 60-63. W źródle brakuje wprawdzie stwierdzenia wprost, że chodzi o trybunał cywilny pierw-

Suwałki (1824-1825). Trybunał cywilny w Suwałkach rozpoczął urzędowanie 1 lutego 1824 r.⁴² Niestety nie udało się odnaleźć śladów jego aktywności w interesującej nas materii (mógł on przyjmować do rozpoznania sprawy rozwodowe tylko przez niespełna 2 lata).

Warszawa (1808-1825). Akta trybunału warszawskiego zostały spalone przez Niemców w czasie Powstania Warszawskiego. Na szczęście jednak stosunkowo liczne odpisy wyroków, jak również pisma procesowe zachowały się w *allegatach* do akt stanu cywilnego gmin warszawskich.

Dla obliczeń statystycznych pierwszorzędne znaczenie mają jednak same akta stanu cywilnego (ogłoszenia rozwodów), które niestety nie zachowały się w komplecie. Prócz braków w zespole, kwerendę utrudnia okoliczność, że w poszczególnych gminach stolicy w różnych okresach na różne sposoby przygotowywano akty rozwodów. Czasem rozwody spisywano w osobnych księgach, a czasem razem z księgami małżeństw. Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa znaczna część ksiąg pierwszego rodzaju nie zachowała się. Przyczyn można upatrywać w tym, że księgi rozwodów były przeważnie cienkie, czasem jedynie kilkustronicowe, łatwiej mogły więc ulec zniszczeniu lub zagubieniu niż kilkusetstronicowe tomy zawierające akta pozostałych rodzajów. Jeśli akta rozwodów umieszczano razem z aktami małżeństw, czasem te pierwsze wyróżniano w spisach na końcu tomów, niekiedy jednak ich nie zaznaczano – wówczas poszukiwanie jest poważnie utrudnione. Liczbę rozwodów ogłoszonych w poszczególnych gminach obrazuje tabela na następnej stronie.

W sumie stan zachowania materiałów z cyrkulów (gmin) I, II, III, IV, V i VII pozwala na podjęcie próby oszacowania ogólnej liczby rozwodów ogłoszonych w Warszawie. W szacunkach tych pominąć należy spuściznę cyrkulów VI, ponieważ nie zachowały się księgi ogłoszenia rozwodów prowadzone w nim niezależnie od metryk małżeństw⁴³. O kilku rozwiązanych małżeństwach wiadomo wprawdzie z *allegatów*, ale trudno ocenić, jaka to część ogółu rozwodów ogłoszonych w tej gminie. Z kolei wyłączenie cyrkulów VIII należy uzasadnić tym, że udało się odnaleźć tylko jeden ogłoszony tam rozwód. Co prawda brakuje w tym przypadku tak jednoznacznych, jak w cyrkule VI, wskazówek potwierdzających istnienie osobnych ksiąg rozwodów, tym niemniej gdyby przyjąć, że istotnie w cyrkule tym ogłoszono tylko jeden rozwód, wówczas bardzo trudno byłoby wyjaśnić ogromną dysproporcję między

---

szej instancji z siedzibą w Siedlcach, ale ze względu na właściwość miejscową konsystorza i tegoż trybunału wysoce prawdopodobne jest, że chodzi o sąd siedlecki.

⁴² *Historia państwa i prawa...*, t. 3, s. 472. A. Heylman, *O sądownictwie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1934, s. 41.

⁴³ Wspomniane są one między innymi w odpisie aktu rozwodu, który znajduje się w *allegatach*: Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, *Akta Stanu Cywilnego Gminy Warszawskiej VI Cyrkulu*, t. 113, allegat nr 42.

Tabela 1. Liczba rozwodów ogłoszonych w poszczególnych cyrkułach (gminach) Warszawy

	Cyrkuł I	Cyrkuł II	Cyrkuł III	Cyrkuł IV	Cyrkuł V	Cyrkuł VI	Cyrkuł VII	Cyrkuł VIII	Razem
1808	–	–	–	–	–				
1809	–	–	–	–	–	–	2		2
1810	2	1	b.j.	1	0		4		8
1811	1	3	b.j.	1	0		2		7
1812	8	1	b.j.	2	0		6		17
1813	b.j.	0	b.j.	b.j.	1		b.j.		1
1814	–	2	4	5	0		b.j.		11
1815	–	3	2	10	0		b.j.		15
1816	–	3	2	2	1		b.j.		8
1817	–	5	2	11	0	[1]	b.j.		19
1818	–	6	2	8	2		b.j.		18
1819	4	5	3	5	0		b.j.		17
1820	5	1	6	3	0	[2]	b.j.		17
1821	7	2	–	9	3		b.j.		21
1822	8	4	5	4	4	[1]	b.j.		26
1823	7	5	7	4	0		b.j.		23
1824	b.j.	5	2	8	3		b.j.		18
1825	14	6	1	b.j.	5	[1]	b.j.	1	28
Razem	56	52	36	73	19	5	14	1	256
Liczba roczników, z których zachowały się akta	9	16	11	14	16	4	4	1	75

Objaśnienia do tabeli nr 1:

- „b.j.” – jednostka zawierająca informacje z danego rocznika nie zachowała się lub jest niedostępna (o tym, że jednostka taka pierwotnie istniała, świadczą wzmianki w zachowanym materiale źródłowym).
- „–” – najprawdopodobniej jednostka zawierająca informacje z danego rocznika nie zachowała się (jest wysoce prawdopodobne, że jednostka taka istniała, ale w zachowanym materiale źródłowym nie udało się odnaleźć wzmianek bezpośrednio to potwierdzających).
- „[ ]” – właściwa jednostka zawierająca informacje z danego rocznika najprawdopodobniej nie zachowała się lub jest niedostępna, ale pewną (wskazaną w nawiasie kwadratowym) liczbę rozwodów udało się odnaleźć na podstawie danych z innych jednostek. Z istoty rzeczy liczby te są raczej niepełne.

tą liczbą a danymi dla pozostałych gmin (choć pamiętać trzeba, że cyrkuł VIII – praski był najslabiej zaludniony⁴⁴).

W przypadku pozostałych 6 cyrkułów przeważnie nie dysponujemy danymi z całego badanego okresu. W szacunkach pominąć należy rok 1808, w którym wedle wszelkiego prawdopodobieństwa nie ogłoszono żadnego rozwodu (wprawdzie Kodeks Napoleona został wprowadzony w maju, ale procesy rozwodowe były stosunkowo długie i zapewne żaden nie zakończył się prawomocnie w przeciągu 8 miesięcy). Przypuszczenie to okazuje się tym bardziej prawdopodobne, że materiały z pierwszych lat działalności urzędników stanu cywilnego z gmin I, II, IV i VII wydają się kompletne, a brakuje w nich rozwodów z rocznika 1808 (ponadto w 1809 r. ogłoszono rozwody jedynie w cyrkule VII).

W obliczeniach przyjęto brak rozwodów w danym roczniku, gdy materiały wydają się kompletne, a w księdze małżeństw (bądź małżeństw i rozwodów) nie odnaleziono akt ogłoszenia rozwodów. Pól tabeli oznaczonych znakami „b.j.” (brak jednostki) i „-” w obliczaniu średniorocznej liczby rozwodów w ogóle nie uwzględniono, ponieważ dotyczą one sytuacji, gdy materiały z danego okresu się nie zachowały (lub przynajmniej jest to wysoce prawdopodobne)⁴⁵.

Zatem w 6 cyrkułach w tych latach, z których materiały wydają się kompletne (70 roczników), ogłoszono 250 rozwodów. Oznacza to, że w każdym z tych 6 cyrkułów ogłaszano średnio 3,57 rozwodu rocznie. Przyjmijmy, że rozwody ogłaszano w przeciągu lat 16 (gdyż w roku 1808 zapewne nie ogłoszono żadnego, a w 1809 były prawdopodobnie bardzo nieliczne), wówczas przemnożenie 3,57 przez 16 da nam liczbę przeszło 57 rozwodów ogłaszanych średnio w każdym cyrkule. Aby wyliczyć pełną hipotetyczną liczbę rozwodów ogłoszonych w Warszawie, trzeba przemnożyć ten wynik przez liczbę cyrkułów. Uwzględnić jednak należy w tym miejscu okoliczność, że cyrkuły VI i VIII były najslabiej zaludnione. Wobec braku bardziej precyzyjnych danych pozostaje posłużyć się proporcją radnych wybieranych w poszczególnych gminach (otóż cyrkuły VI i VIII wybierały po 3 radnych, podczas gdy pozostałe po 4⁴⁶). Przy uwzględnieniu tej dysproporcji szacunek dla Warszawy wyniesie około 429 ogłoszonych rozwodów⁴⁷.

⁴⁴ A. Sołtan, *Praga w ciągu wieków*, [w:] *Warszawskiej Pragi dzieje dawne i nowe*, Warszawa 2006, s. 18.

⁴⁵ Przykładowo: w cyrkule III numeracja ksiąg ogłoszenia rozwodów zaczyna się od cyfry 2. Z kolei w cyrkule I brakuje księgi małżeństw z 1824 r. (w latach dwudziestych akta rozwodów wpisywano tam w te same księgi co akta małżeństw).

⁴⁶ A. Szczypiorski, *Ćwierć wieku Warszawy (1806-1830)*, Wrocław 1964, s. 21.

⁴⁷ $57,14 \times 7,5 = 428,55$. Przemnożenie 57,14 razy 7,5 wydaje się właściwsze niż mnożenie przez 8, ponieważ dwa cyrkuły, z których brakuje danych, były najslabiej zaludnione, zatem przyjęcie, że ogłaszano w nich tyle samo rozwodów, co w sześciu cyrkułach, z których zachowały się dane, mogłoby prowadzić do zawyżenia szacunku. Wobec braku precyzyjnych danych na temat za-

Wyroki rozwodowe warszawskiego trybunału ogłaszano jednak także poza stolicą (4 przypadki w Rawie Mazowieckiej⁴⁸, 2 w Mszczonowie⁴⁹ i pojedyncze w Wilanowie – wówczas podwarszawskiej wsi⁵⁰, w Skułach⁵¹ i w Jastrzębiu⁵²).

***

Przytoczone dane nie pozostawiają wątpliwości, że procesy rozwodowe miały miejsce na obszarze całego Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego i Wolnego Miasta Krakowa. Zanim przejdziemy do próby oszacowania globalnej liczby rozwodów orzeczonych na podstawie Kodeksu Napoleona na ziemiach polskich, podsumujmy rozwody, które udało się potwierdzić źródłowo. Ilustruje to tabela na następnej stronie.

Pomimo znacznej liczby rozwodów potwierdzonych źródłowo (blisko 800) oszacowanie ich globalnej liczby jest trudne ze względu na szcątkowy charakter zachowanych źródeł. Względnie pełne dane dotyczące większego terytorium zachowały się jedynie dla departamentu, a następnie województwa kaliskiego. Trzeba jednak zauważyć, że akta trybunału cywilnego pozwalają na określenie liczby rozwodów orzeczonych w pierwszej instancji. Pewna część orzeczeń mogła zostać zmieniona przez sądy odwoławcze. Teoretycznie istniała też możliwość, że niektóre prawomocne rozwody nie zostały ogłoszone przez urzędników stanu cywilnego.

Należy jednak sądzić, że liczba wyroków rozwodowych wydanych w pierwszej instancji była bliska liczbie rozwodów ogłoszonych przez urzędników stanu cywilnego. Przykładowo: spośród 16 rozwodów ogłoszonych

---

ludnienia poszczególnych cyrkułów posłużono się proporcją wynikającą z porównania liczby radnych wybieranych w każdym z cyrkułów (dla cyrkułów I, II, III, IV, V i VII przyjęto „1”, a dla VI i VIII „0,75”). Niestety nie udało się ustalić zaludnienia poszczególnych cyrkułów w interesującym nas okresie. Z publikowanych taryf domów wynika jednak, że liczba domów w każdym cyrkułe była podobna. Przykładowo w 1808 r. było ich w poszczególnych gminach od 305 (Praga) do 537. Liczba ludności była zapewne skorelowana z liczbą domów. Nie było zatem dramatycznych dysproporcji, które mogłyby istotnie zniekształcić zaproponowane szacunki. *Taryffa domów miasta Warszawy: dla wygody publiczney wydana w roku 1807 w miesiącu wrzesniu a poprawiona stosownie do nowego podziału na Cyrkułów osiem w miesiącu lipcu 1808 roku*, [Warszawa] 1808, s. 1.

⁴⁸ Archiwum Państwowe w Łodzi, *Urząd Stanu Cywilnego Rawy Mazowieckiej*, t. 2, k. 122-122v.; t. 5, s. 134-135v.; t. 6, 188-188v.

⁴⁹ Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, Oddział w Grodzisku Mazowieckim, *Akta Stanu Cywilnego Miasta Mszczonowa*, t. 4, k. 31-32; t. 7, k. 58-58v.

⁵⁰ Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, Oddział w Milanówku, *Akta Stanu Cywilnego Gminy Wilanów*, t. 21, k. 24-24v.

⁵¹ Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, *Akta Stanu Cywilnego Gminy Skuły*, t. 12, k. 15-15v.

⁵² Archiwum Państwowe w Radomiu, *Urząd Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Jastrzęb (58/137)*, seria 1, t. 4: *Akta cywilne parafii jastrzębiej z roku 1815*, nienumerowana karta pomiędzy kartą 68 a 69.

Tabela 2. Liczba potwierdzonych źródłowo rozwodów orzeczonych przez poszczególne sądy

Siedziba trybunału	Liczba orzeczonych rozwodów
Bydgoszcz	10
Kalisz	164
Kielce	19
Kraków	283
Lublin	7
Łomża	7
Płock	44
Poznań	3
Radom	1
Siedlce	4
Suwałki	
Warszawa	256
Razem	798

przez prezydenta Kielc 14 było wynikiem orzeczeń miejscowego trybunału cywilnego, a 2 – sądu apelacyjnego⁵³. W Płocku proporcja ta wyniosła 40 do 4⁵⁴. Liczby te sugerują, że apelacje nie były wywodzone zbyt często. Choć proporcje takie byłyby również możliwe, gdyby sądy odwoławcze często oddalały skargi rozwodowe. Wobec zniszczenia spuścizny warszawskiego sądu apelacyjnego jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii nie jest możliwe. Tym niemniej z badań nad spuścizną krakowskiego sądu apelacyjnego wynika jednoznacznie, że sąd ten niechętnie zmieniał orzeczenia zapadłe w pierwszej instancji⁵⁵. Wobec zniszczenia także spuścizny po warszawskim Sądzie Kasacyjnym i Sądzie Najwyższej Instancji możemy dodać, że krakowski Sąd Ostatniej Instancji nieczęsto rozpatrywał rekursy rozwodowe⁵⁶. W końcu zauważyć trzeba, że sądy odwoławcze mogły zarówno podważać orzeczone rozwody, jak i rozwodzić małżeństwa zachowane przez trybunały cywilne.

⁵³ Archiwum Państwowe w Kielcach, *akta Urzędnika Stanu Cywilnego Powiatu Kieleckiego*, t. 1-6.

⁵⁴ Archiwum Państwowe w Płocku, *akta Stanu Cywilnego Gminy Płock 1808-1825*, t. 40, 47, 80 i 82.

⁵⁵ B. Fidelus, op. cit., k. 314.

⁵⁶ Ibidem, k. 375.

Zapewne więc na skutek apelacji i rekursów kasacyjnych *per saldo* globalna liczba rozwodów nie ulegała istotnym zmianom. Wypada też rozważyć kwestię, czy nie było wyroków rozwodowych, które nie zostały ogłoszone przez urzędników stanu cywilnego? Wydaje się jednak mało prawdopodobne, aby powodowie po długotrwałych i uciążliwych procesach rezygnowali z tej stosunkowo prostej formalności, zwłaszcza że o potrzebie jej dopełnienia byli każdorazowo pouczeni w orzeczeniach rozwodowych. Sytuacje takie mogły się zdarzać najwyżej incydentalnie.

Można więc przyjąć, że liczba 164 wyroków rozwodowych kaliskiego trybunału odpowiada mniej więcej rzeczywistej liczbie rozwodów ogłoszonych w departamencie, a następnie województwie kaliskim. Poczyniwszy takie założenie, należy odnieść ten wynik do liczby ludności departamentu (województwa), która w 1810 r. wynosiła około 513 000⁵⁷, natomiast w 1820 r. województwo kaliskie zaludniało około 518 000 osób⁵⁸.

Tabela 3. Liczba mieszkańców na 1 rozwód w tysiącach rocznie w Kaliskiem

okres	liczba ludności Kaliskiego	lata	rozwoody	liczba mieszkańców na 1 rozwód w tysiącach rocznie
1809-1816	513	8	70	58,63
1817-1825	518	9	94	49,60

Za miarodajne uznać także należy wyliczenia dotyczące liczby rozwodów ogłoszonych w Warszawie i w Krakowie (wraz z jego okręgiem). Z kolei w odniesieniu do pozostałych ziem polskich, na których obowiązywał Kodeks Napoleona, brakuje danych umożliwiających oszacowanie liczby rozwodów. Owszem, prawdopodobne jest, że rejestry rozwodów prowadzone, przykładowo, przez urzędników stanu cywilnego z Płocka, Kielc i Zamościa są kompletne lub prawie kompletne. Problem stanowi jednak ustalenie jurysdykcji terytorialnej tych urzędników, a tym samym określenie wielkości populacji, dla której pełnili te funkcje.

W związku z tym w celu oszacowania liczby rozwodów ogłoszonych na ziemiach polskich na podstawie Kodeksu Napoleona posłużymy się jedynie

⁵⁷ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1925, t. 2, z. 1, s. 47.

⁵⁸ J. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego (1815-1830)*, „Przeszość Demograficzna Polski. Materiały i Studia”, t. 14, s. 20; wypada też odnotować, że granice departamentu (województwa) ulegały kilkakrotnie zmianom. Dekretem z 17 kwietnia 1810 r. powiaty lelewski i pilecki zostały przeniesione do departamentu krakowskiego (*Dziennik Praw*, t. 2, s. 143), zaś na skutek postanowień Kongresu Wiedeńskiego doszło do cesji na rzecz Prus zachodnich rubieży departamentu kaliskiego (z miast powiatowych odpadły Odolanów i Ostrzeszów).

danymi z Warszawy, Krakowa i Kaliskiego. Uśrednienie danych z tych 3 obszarów mogłoby prowadzić jednak do zawyżenia szacunku – należy bowiem przypuszczać, że w stolicy rozwodzono się częściej niż na prowincji. Wystarczy bowiem stwierdzić, że w Kaliskiem jeden rozwód przypadał średnio na około 54 000 mieszkańców, podczas gdy w Krakowie i jego okręgu na ponad 18 500, a w Warszawie na ponad 3 500 mieszkańców. Przyjmijmy zatem, że Kaliskie było reprezentatywne dla wszystkich polskich prowincji, i dane z tego obszaru rozciągniemy na pozostałe departamenty (województwa).

Co do zaludnienia poszczególnych prowincji – dla uproszczenia – przyjmijmy, że Księstwo Warszawskie w pierwotnych granicach liczyło stale 2 500 000 mieszkańców⁵⁹, a po przyłączeniu Nowej Galicji 4 334 000⁶⁰, zaś Królestwo Polskie zaludniało stale 3 520 000 osób⁶¹. Uznajmy, że Warszawa w okresie Księstwa Warszawskiego liczyła 79 000 mieszkańców⁶² i 100 000⁶³ w dobie Królestwa Polskiego, zaś Kraków wraz z okręgiem przed 1816 r.: 88 000, a po tym roku: 146 000⁶⁴. Pominijmy lata, w których na dane terytoria wprowadzano Kodeks Napoleona, gdyż – o czym była mowa powyżej – w okresach tych liczba orzeczonych rozwodów musiała być niewielka ze względu na długość procesów sądowych.

Po przeprowadzeniu stosownych obliczeń dojdziemy do przekonania, że w sumie na ziemiach polskich na podstawie Kodeksu Napoleona ogłoszono niespełna 2 000 rozwodów⁶⁵, czyli jeden rozwód przypadał na 35 000–40 000 mieszkańców (wyliczenia te mają rzecz jasna charakter szacunkowy, ale wobec stanu zachowania źródeł podanie dokładnej liczby nie jest możliwe). Z przedstawionych szacunków wynika, że rozwody orzekano u nas mniej więcej 2 razy rzadziej niż w napoleońskiej Francji, ponieważ – przykładowo – w okręgach Rouen⁶⁶ i w Lyon⁶⁷ pod reżimem *Code Civil* jeden rozwód przypadał na około 15 000 mieszkańców, a w okręgu Metz – na ponad 20 000⁶⁸.

⁵⁹ W. Sobociński, op. cit., s. 18.

⁶⁰ H. Grossman, op. cit., s. 9 i 46.

⁶¹ J. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego (1815-1830)*, „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia”, t. 14, s. 20; Dane za rok 1820.

⁶² S. Dziewulski, *Warszawa*, Warszawa 1913, t. I, s. 420.

⁶³ Ibidem, s. 421.

⁶⁴ *Historia państwa i prawa...*, t. 3, s. 793. Dane za rok 1815 i 1843.

⁶⁵ W tej liczbie znajdują się również rozwody ogłoszone na podstawie *Landrechtu* (dotyczy to spraw rozpoczętych jeszcze za rządów pruskich, które były kontynuowane po zaprowadzeniu prawa francuskiego). Wśród 164 wyroków kaliskich są 4 oparte na Powszechnym Prawie Krajowym. W pozostałych departamentach popruskich też zapewne miały miejsce takie przypadki, ale specyfika zachowanych źródeł (głównie akta stanu cywilnego i załączniki do nich) utrudnia, a przeważnie wręcz uniemożliwia wychwycenie. Okoliczność ta nie wpływa jednak istotnie na przedstawione szacunki.

⁶⁶ R. Phillips, *Untying the knot. A short history of divorce*, Cambridge, New York, Port Chester, Sydney 1991, s. 74 i 80.

⁶⁷ D. Dessertine, *Divorcer à Lyon*, Lyon 1981, s. 107.

⁶⁸ J. Lhote, *Le Divorce à Metz et en Moselle sous la Révolution et l'Empire*, Metz 1981, s. 22.

Tabela 4. Liczba rozwodów ogłoszonych w Warszawie, Krakowie i na prowincji

	Ludność w tysiącach	Lata obowiązania uregulowań rozwodowych Kodeksu Napoleona	Liczba mieszkańców na 1 rozwód w tysiącach rocznie	Liczba rozwodów
Kraków [1810-1816]	88	7	18,65	307
Kraków [1817-1852]	146	35		
Warszawa [1809-1816]	79	8	3,57	429
Warszawa [1817-1825]	100	9		
prowincja ⁷⁰ [1809-1810]	2333	2	58,63 ⁷¹	80
prowincja ⁷² [1811-1816]	4167	6	58,63 ⁷³	426
prowincja ⁷⁴ [1817-1825]	3420	9	49,6 ⁷⁵	621
Razem				1863

Objaśnienie do tabeli 4:

W tabeli posłużono się omówionymi powyżej szacunkami dla Krakowa i Warszawy. Dla wszystkich pozostałych ziem polskich, na których obowiązywał Kodeks Napoleona, przyjęto zaś, że liczba mieszkańców przypadających na jeden rozwód była taka jak w Kaliskiem. Wyróżnione przedziały czasowe (1809-1810; 1811-1816; 1817-1825) odpowiadają kolejnym zmianom przynależności politycznej centralnych ziem polskich, którym towarzyszyło rozszerzenie się, bądź też kurczenie obszaru obowiązywania Kodeksu Napoleona (w 1808 r. został on wprowadzony do Księstwa Warszawskiego w jego pierwotnych granicach, w 1810 do tej części Galicji, która po pokoju w Schönbrunn została włączona do Księstwa, a w marcu 1817 w części Księstwa, która po Kongresie Wiedeńskim przypadła Prusom, przywrócono moc obowiązującą *Landrechtu*). W szacunkach uwzględniono tylko te lata, kiedy Kodeks Napoleona obowiązywał przez cały rok.

Jak zasygnalizowano na wstępie, zaprezentowane wyliczenia stoją w sprzeczności z literaturą przedmiotu⁷⁵. Tym niemniej, jeśli weźmiemy pod uwagę stosunkowo szeroko rozpowszechnioną praktykę stwierdzania nieważ-

⁶⁹ Prowincja Księstwa Warszawskiego w pierwotnych granicach (bez Warszawy i Krakowa).

⁷⁰ Dane z Kaliskiego.

⁷¹ Prowincja Księstwa Warszawskiego w najszerszych granicach, tj. po przyłączeniu części Galicji i przed odłączeniem Wielkopolski (bez Warszawy i Krakowa). Rok 1816 został uwzględniony w tym przedziale czasowym, ponieważ *Landrecht* w Wielkopolsce obowiązywał ponownie dopiero od 1 marca 1817 roku.

⁷² Dane z Kaliskiego.

⁷³ Prowincja Królestwa Kongresowego (bez Warszawy).

⁷⁴ Dane z Kaliskiego.

⁷⁵ Patrz przypis nr 3.

ności małżeństw katolików w Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁷⁶, nie powinny one budzić zdumienia. Skala zjawiska w państwie polsko-litewskim, jak i bezpośrednio po rozbiorach, nie jest co prawda znana, ale nie można mieć wątpliwości, że w pojęciu znacznej części katolickiej szlachty ziemiańskiej małżeństwo nie miało bynajmniej bezwzględnie nierozzerwalnego charakteru. Wprowadzenie rozwodu świeckiego nie stanowiło więc tak wielkiej zmiany, jakiej można by się spodziewać, porównując przepisy Kodeksu Napoleona z prawem kanonicznym, w oderwaniu od praktyki stosowania obydwu tych systemów.

Bibliografia

Źródła

- AGAD, Trybunał cywilny kaliski, sygnatury: 13, 50, 54, 730, 751
 Archiwum Diecezjalne w Łomży, *Akta ogólne*, t. 5, 400 i 407.
 Archiwum Diecezjalne w Siedlcach, *Akta Konsystorza Generalnego Diecezji Siedleckiej*, 7.
 Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, *Akta Stanu Cywilnego Gminy Warszawskiej VI Cyrkułu*, t. 100, k. 8 i n.
 Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, *Akta Stanu Cywilnego Gminy Warszawskiej VI Cyrkułu*, t. 113.
 Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, *Akta Stanu Cywilnego Gminy Skuły*, t. 12.
 Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, Oddział w Grodzisku Mazowieckim, *Akta Stanu Cywilnego Miasta Mszczonowa*, t. 4 i 7.
 Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, Oddział w Milanówku, *Akta Stanu Cywilnego Gminy Wilanów*, t. 21.
 Archiwum Narodowe w Krakowie: Archiwum Wolnego Miasta Krakowa, *Akta cywilne trybunału I instancji Wolnego Miasta Krakowa*: 1-56, 246-256, 361-372, 426, 427-431, 433-434.
 Archiwum Państwowe w Białymstoku, Oddział w Łomży, *Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Łomży*, t. 58 i 60.
 Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Trybunał Cywilny Departamentu Bydgoskiego w Bydgoszczy, sygnatury: 3, 8, 12, 14 i 14a.
 Archiwum Państwowe w Katowicach, *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Pilica*, t. 72.

---

⁷⁶ O znacznej skali zjawiska świadczy chociażby to, że podczas debat we francuskim Zgromadzeniu Prawodawczym zwolennicy rozwodu powoływali się na jego funkcjonowanie w katolickiej Polsce (mieli oni rzecz jasna na myśli stosunkowo częste stwierdzanie nieważności małżeństwa przez sądy duchowne). H. Le Goasguen, *Le divorce devant l'opinion, les chambres et les tribunaux*, Rennes 1913, s. 12-13; R. Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki. 1788-1792*, Kraków 2012, s. 631. Por. też I. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI-XVIII wieku*, Poznań–Wrocław 2002.

- Archiwum Państwowe w Kielcach, *Akta Urzędnika Stanu Cywilnego Powiatu Kieleckiego*, t. 1-6.
- Archiwum Państwowe w Lublinie, *Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Zamościu* (35/1954), t. 40.
- Archiwum Państwowe w Lublinie, *Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Radzyniu*, 40, i 42.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, *Urząd Stanu Cywilnego Rawy Mazowieckiej*, t. 2, t. 5 i t. 6.
- Archiwum Państwowe w Płocku, *Akta Stanu Cywilnego Gminy Płock 1808-1825*, t. 40, 47, 80 i 82.
- Archiwum Państwowe w Radomiu, *Urząd Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Szydłowiec*, t. 10.
- Archiwum Państwowe w Radomiu, *Urząd Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Jastrzęb* (58/137), seria 1, t. 4: *Akta cywilne parafii jastrzębiej z roku 1815*.
- Archiwum Parafialne Parafii Rzymskokatolickiej pw. Trójcy Przenajświętszej w Grajewie, *Akta Zaślubienia Gminy Grajewskiej Powiatu Biebrzańskiego w Województwie Augustowskim na rok 1821*, akt nr 3.
- Dziennik Praw*, t. 1, t. 2.

Literatura

- Butterwick R., *Polska rewolucja a Kościół katolicki. 1788-1792*, Kraków 2012.
- Dessertine D., *Divorcer à Lyon*, Lyon 1981.
- Dzierożyński D., *Instrukcja dokładna o urzędnikach i aktach stanu cywilnego*, Warszawa 1813.
- Dziewulski S., *Warszawa*, Warszawa 1913, t. I.
- Fidelus B., *Rozwód w orzecznictwie sądów Wolnego Miasta Krakowa w latach 1815-1833 na tle przepisów prawa małżeńskiego osobowego*, Kraków 1982 (maszynopis, praca doktorska, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego),
- Grossman H., *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1925, t. 2, z. 1.
- Heylman A., *O sądownictwie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1834.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach i M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981.
- Janczak J., *Statystyka ludności Królestwa Polskiego (1815-1830)*, „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia”, t. 14.
- Kulesza-Woroniecka I., *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI-XVIII wieku*, Poznań–Wrocław 2002.
- Le Goasguen H., *Le divorce devant l'opinion, les chambres et les tribunaux*, Rennes 1913, s. 12-13.
- Lhote J., *Le Divorce à Metz et en Moselle sous la Révolution et l'Empire*, Metz 1981.
- Markowski B., *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, Warszawa 1930.
- Phillips R., *Untying the knot. A short history of divorce*, Cambridge, New York, Port Chester, Sydney 1991.

- Polski Słownik Archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1974.
- Pomianowski P., *Funkcjonowanie francuskiego modelu rejestracji stanu cywilnego w Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2015, t. 67, z. 1.
- Pomianowski P., *Z problematyki rozwodów w Księstwie Warszawskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2013, t. 65, z. 2.
- Sobociński W., *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964.
- Sołtan A., *Praga w ciągu wieków*, [w:] *Warszawskiej Pragi dzieje dawne i nowsze*, Warszawa 2006.
- Szczypiorski A., *Ćwierć wieku Warszawy (1806-1830)*, Wrocław 1964.
- Taryffa domów miasta Warszawy: dla wygody publiczney wydana w roku 1807 w miesiącu wrześniu a poprawiona stosownie do nowego podziału na Cyrkulów osiem w miesiącu lipcu 1808 roku*, [Warszawa] 1808.
- Walachowicz T., *Kodeks Napoleona a kościelna dyscyplina małżeńska w dobie Księstwa Warszawskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1977, t. 24, z. 5.
- Zawadzki S., *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. 1, Warszawa 1860.

THE NUMBER OF DIVORCES ADJUDICATED IN POLISH LANDS UNDER NAPOLEONIC CODE

Summary

The aim of this study was to establish the number of divorces adjudicated under the Napoleonic Code in Polish lands covering the Duchy of Warsaw (1808-1815), the Congress Kingdom of Poland (1815-1825) and the Free City of Kraków, including the period after its annexation by Austria (1815-1852).

Scholars who had so far researched the reception of the French law into the laws binding in Polish territories in the 19th century, then under foreign occupation, claimed unanimously that throughout the existence of the Duchy of Warsaw and the Congress Kingdom of Poland there were only very few instances when a divorce had been adjudicated. However, the recent archival research has shown that the scale of the phenomenon was much wider. On the basis of the preserved sources (the vital records and court records in particular) almost 800 such divorces may be confirmed as having been granted in the Duchy or the Congress Poland. Unfortunately, most of the court records from the first half of the 19th century had been destroyed and the vital records are incomplete. Therefore, a calculation of the exact number of divorces is impossible. And yet assuming that the rate of divorce remained similar in all Polish lands, it may be estimated that the number of divorces adjudicated under the Napoleonic Code in Polish lands totaled approximately 2000.

Key words: divorce, Napoleonic Code, Duchy of Warsaw, Congress Kingdom of Poland, Free City of Kraków

LE NOMBRE DE DIVORCES PRONONCÉS SUR LE TERRITOIRE POLONAIS EN VERTU DU CODE NAPOLÉON

Résumé

L'article se fixe pour objectif d'estimer le nombre de divorces prononcés sur le territoire polonais en vertu du Code Napoléon pendant la période de son application, à savoir dans le Duché de Varsovie, le Royaume de Pologne (jusqu'en 1825) et la République de Cracovie (ils y sont restés en vigueur jusqu'en 1852 – aussi après l'annexion de Cracovie à l'Autriche). Dans la littérature, domine l'opinion que l'institution de divorce n'a pas été adoptée sur le territoire polonais, et les tribunaux du Duché et du Royaume ont déclaré la séparation de quelques (plus d'une douzaine) de couples. Cependant, les recherches d'archives, surtout des actes d'état civil et de l'héritage juridique ont permis de confirmer le jugement de presque 800 divorces. En raison du caractère résiduel de la plupart des documents, il est impossible de donner le nombre précis de divorces. En admettant que dans les provinces polonaises (sauf Varsovie et Cracovie avec leurs districts) les divorces étaient aussi fréquents que dans la région de Kalisz (dont nous disposons de données complètes), nous pouvons estimer que sur le territoire polonais environ 2000 divorces ont été prononcés en vertu du Code Napoléon.

Mots-clés: divorce, Code Napoléon, Duché de Varsovie, Royaume du Congrès, ville libre de Cracovie